

Az η hang a mongolban és a törökben.

Jelen dolgozatomban a török-mongol η -hang történetét és mai megfelelőit akarom vázlatosan leírni teljességre való törekvés nélkül.

Tökéletes megoldást nem lehet addig elérni, míg tisztában nem leszünk azzal, hogy hol kell η -hangot feltennünk. A törökben az η gyakran speciális török fejlemény régebbi n -ből. Így pl. a genitívus végzetében: ótör. $-yy$, vö. mong. $-un \sim -jin$, esuv. $-än$ s egyéb ragozási alakokban, pl. ótör. *ilynä* 'országának' < **ilin-gä*, kirk. *elinä* id.

Szó kezdetén sem a törökben, sem a mongolban nincs η , s az «alapnyelvben» valószínűleg nem is fordult elő ilyen helyzetben ez a hang. Azok a szók, melyek a tungúzban η -nel kezdődnek s a mongolban is megvannak, az utóbbiban g -vel kezdődnek; pl. *gäle*- 'keresni' = mong. *geli*- 'üzni' (a jelentést illetőleg vö. «nachjagen»), *gel*- 'félni' = mandzsu *gelme*- id., mong. *gelme-lje*- id.

Szótag végén lehet az η , q (k)-n és g (g)-n kívül még egyes más mássalhangzók előtt is; így mindkét nyelvben előfordul ηr , ηl , ηt , ηd ; hogy az ηs , ηn és ηm is régi, az nem bizonyos. Szó végén az η nagyon gyakori.

Hangzóközi török η -nek a mongolban ηa , ηg felel meg; ez bizonyára régebb ηa , ηg -ből magyarázandó.

Nagyon régi a mongolban az $-\eta t$ -, $-\eta d$ - > $-nt$ -, $-nd$ -asszimiláció, mely az összes dialektusokban megtörtént; újabb képzésekben és jövevényszókban később újra mutatkozik ηd , ηt .

Íme néhány példa a kölcsönös megfelelések szemléltetésére:
mong. $a\eta$ 'vadászat, vad' = köztör. $a\eta$ 'vad' || mong. $e\eta$ 'szélesség (szöveté)' = köztör. $ä\eta$ id. || mong. $ci\eta$ 'kemény, szi-

lárd' = kojb. sor, alt. kirk. stb. *tyy* id.; a török szó a mong. *čiy'ga*, kh. *tš'angv*, kalm. *tšangv*, burj. *šayga* id. megfelelője is lehet; a mong. *čiy'qa*, kh. *tš'anyxv* 'egyenest (pl. délre)' szóból származik a kirk. *šayqa* id. || mong. *tey* 'egyensúly, teher (a tevén)' = köztör. *täy* 'egyenlő', 'esomó, batyu' stb. || kh. kalm. *meṅ* 'ragadozó madarak étke' = ótör. ujb. stb. *mäṅ* id. || mong. *qoy*, *qon'dulai*, kalm. *χond'lā*, kh. *χonbal'ē*, kalm. *χond'sxv*, *χongā* stb. 'a czombon levő vastag hús' = kirk. *qoy* id. || mong. *sundala-*, kh. *sundvl-*, kalm. *sundl-* 'valakinek a háta megettülve lovagolni' = köztör. *soy* 'hátsó rész, hátul, később' || mong. *man'du-*, *man'da-*, kh. *mandv-*, kalm. *mandl-* 'jó állapotba jutni, tökéletesedni, elterjedni, feljönni (a nap)' stb. = alt. tel. kirk. stb. *may* 'eredmény, haladás' (kojb.) 'idő, szabad idő', kojb. *may'nan-* 'elkészülni vmivel' || mong. *doṅg'ud-* 'csengen, zajongani, szemrehányani', kh. *doṅgvs-*, *doṅgvd-* id., **doṅ'si-* > kh. *doṅs'i-* 'szemrehányani' = ujb. *jōy*, sor. *čoy* 'szemrehányás' || mong. *menge* 'anyaajegy' = alt. sor., csag. *mäṅ*, kojb. *meṅ* id., oszm. *bän* id. || mong. *minṅan* '1000' = ótör. *byṅ*, kirk. *myṅ*, alt. kojb. *muṅ*, oszm. *bin* id. || mong. *öṅge*, kh. *üṅga*, kalm. *öṅg°* 'előrés, szín, fény', mong. *öṅge're-* 'elmenni vmi mellett' = ótör., köztör. *öṅ* 'előrés', csuv. *um* id. || mong. **qay'ga* > kh. *χaygv* 'fából való sipkamodell', mong. *qay'qai*, kh. *χayχ'ē* (mint adj.) 'nagy, magaskerekű koci; nagyobb tehernyereg' = ujb. *qay* 'koci', kún *qaya* 'deszka', kaz. *qayga* 'a nyereg farámája' || mong. *qayṅai* 'erdős és bővizű vidék' = kumand. *qayai* id. || mong. *žayṅi* 'újságok, hír' = ujb. *jayy*, kirk. *žaya*, tub. *nā*, oszm. *jany*, *jāni*, csuv. *šəṅə* 'új' || mong. *toyga-ji-* 'lehajolni, fejjel a földet érinteni, fölfordítva lenni', *toyga-raq* 'bőrvágó kés', mong. **toyga-l-* > man. *toygoli-* 'bukfenczezni' (vö. kirk. *toyqai-* 'a fejjel a földet érintve térdelni', alt. *toyraq*, kojb. *toyaraq* 'bőrvágó kés') = szag. *tuyar-* 'megfordítani' || mong. *aygar*, *aygar'qai* 'hasadék, szakadék' = kirk. *ayar* 'folyópart messziről nézve' || mong. *ayṅir* 'vörös sárga; vörös sárga kacsa' = jak. *ayyr*, alt. *ayar*, csag. *ayqur*, *ayqir*, kirk. *aygar* 'vörös sárga kacsa, turpan', man. *ayṅir* id. || mong. *ay'qan*, *ayqa'lan* 'kezdetben, először' = ótör. *ay-ilkī* 'a legelső', kirk. *ayqy-* 'elsőnek lenni' (> szamO. *aykōi* 'első') || mong. *aykil-* 'erős szaggal bírni', kalm. *aykl-*, *aykl-* (*kaṅkū-*, *kaṅkl-*) id. = kaz. *ayqy-* id. || mong. **key'ke-ji-* 'széles-

nek és üresnek lenni' (pl. egy nagy ház)', kh. $\chi\eta\chi\bar{i}$ -, kalm. $keyk\bar{i}$ -, $keyk\bar{e}$ - id. = tel. $k\bar{a}y'k\bar{a}$ - 'üresnek, pusztnak lenni', köztör. $k\bar{a}y$ 'széles, tágas' || mong. $teyke'ge$ 'testi erő', kh. $t'eyk'g\bar{e}$ -, kalm. $teyk\bar{e}$ -, mong. $teyke'li-gün$ 'izmos, erős' = tel. $t\bar{a}yki$ - 'üdülni'; vö. tavgi-szam. $ta\eta ka\bar{g}\bar{a}$ 'erős', árja $ta\eta hista$ 'legerősebb' || kh. $m\bar{ü}\eta k'g\bar{a}$ -, kalm. $m\bar{ö}\eta k\bar{o}$ -, mong. $m\bar{ö}\eta ke$ 'örök' (valószínűleg a későbbi kiejtés hatása alatt előállott helyesírás * $m\bar{e}\eta k\bar{ü}$ helyett) = ótör. stb. $m\bar{a}\eta k\bar{ü}$ -, ótör. $b\bar{a}\eta k\bar{ü}$ id. || mong. $o\eta qa$ -, kh. kalm. $o\eta\chi v$ 'a játékesont helyzete, mikor egyenesen megáll', kh. $o\eta\chi v'lvv$ - 'felfordulni' = kirm. $o\eta qa$ -, $u\eta qa$ (a játékesontnak ugyanolyan állása) || mong. $\bar{o}\eta k\bar{ü}re$ - 'felborulni, megfordítva feküdni', $\bar{o}\eta k\bar{ü}$ - id. (> man. $u\eta ke$ - 'felborulni' = tub. $k\bar{o}\eta k\bar{ü}r$ - 'felfordulni' (< * $\bar{o}\eta k\bar{ü}r$), csag. $\bar{o}\eta't\bar{a}r$ - 'felfordítani, kiönteni' || mong. $q\bar{a}\eta qa'ji$ -, kh. $\chi\bar{a}\eta\chi''\bar{e}$ - 'egyedül, kiemelkedve, magasan állni' = tel. $q\bar{a}\eta qai$ - id. (< mong.), kkir. $q\bar{a}\eta ai$ - id. (? < mong.) || mong. $a\eta qa$ -, kh. kalm. $a\eta\eta v$ - 'nyitva lenni (a szájról), éhesnek lenni', kalm. $a\eta\eta l\bar{z}\bar{ü}r$ 'madárfióka' = kirm. $a\eta qa$ - 'éhesnek lenni' (? < mong.).

Általában tehát a következő a megfelelés:

	*- ηq -	*- ηk -	*- ηg -, * ηg	*- η
mong.	- ηq -	- ηk -	- ηg -, * ηg	- η
tör.	- ηq -	- ηk -	- η - (kaz. stb. - ηg -)	- η .

Ha az ujjur és az arab írásban ηg -t írnak, ezt η -nek, nem ηg -, $\eta\gamma$ -nek kell tekintenünk, mert intervokális helyzetben már az ótörökben η -t, nem ηg - (vagy $\eta\gamma$)-t írtak, pl. $s\bar{o}\eta\bar{ü}s$ - 'harcolni', $b\bar{o}\eta\bar{ü}r$ - 'bégetni' stb. RADLOFF átírása szerint a kazániban s részben a kirgizben is előfordul intervokális ηg . A déli törökben (oszm., azerb., krimi) az η fokozatosan és meglehetősen szabályossággal n -né lesz: régibb $bi\eta$ -, újabb bin '1000'.

A mongolban most a következőképp oszlanak meg a dialektusok: kh. burj. kalm. mogh. - ηg -, - ηg -, de a keleti mongolban (RUDNEV szerint) magánhangzók között - η -.

A hol ma egyes török dialektusokban (kirm. kirm. csag. tar. stb.) - ηg -t találunk a várható - η - helyett, ott az illető szó ebben az alakban átvett jövevényszó; ezenkívül a mongol ηg -, ηg gyakran ηq -, - ηk -vá lesz, pl. mong. $to\eta qa'ji$ > kirm. $to\eta qai$ -; mong. $a\eta qa$ > kirm. $a\eta qa$ -; mong. $a\eta gir$ > csag. $a\eta qir$ -, $a\eta qur$

Másrészt a törökben az ηq (η^k) gyakran η (v. ηg)-vé válik, s ez az eltolódás, úgy látszik, párhuzamos a $q > \gamma$ változással ($aqa > \text{alt. } a\gamma a, jaqa > \text{alt. } ja\gamma a, k\ddot{o}ke're- \text{'kékülni'} > \text{kirg. } k\ddot{o}g\ddot{o}r-$). De sem ez, sem amaz a változás nem ment végbe teljesen egy dialektusban sem, hanem csupán itt-ott mutatkozik különféle dialektusokban.

Éppen ilyen az ηg (vagy η) $> \gamma$ változás, mely mind kronológiailag, mind földrajzilag homályos. Lássunk néhány példát: mong. *oŋqan* 'szent, isten, istenszobor' = ujj. csag. *oŋan* 'isten'.

mong. *öŋge-jin*, kh. *üŋgiz* 'különféle (fajú v. színű)' = ujj. *ögün*, csag. *ögün* 'különféle, más'.

mong. *moŋgul* 'mongol' = csag. *moŋul*, urj. *möl*.

mong. *soŋgina* 'hagyma' (vö. kínai *tsun* id.) = nog. oszm. csag. *soŋan* id., alt. *soŋono*, tel. *oŋono* id.

mong. *maŋgir*, *maŋgir'sun* 'vad fokhagyma' = alt. tel. *paŋyr* (tel. *maŋyr*) id.

mong. *saŋgi'sun* 'madárganéj', *saŋgi-* 'ganajozni (madarak)' = oszm. *saŋy* (*sanq*) id. (kirg. *saŋgyt-* 'ganajozni (ragadozó madarak)' $< (?)$ mong.)

Vö. még tör. *bašyŋyz* 'fejetek' $>$ kaz. *bašyŋyz*; tör. *boldyŋyz* 'lettetek' $>$ oszm. *bolduuz*.

Ez a denazalizáció az ujjur *oŋan* után itélve már régi. Azt lehetne gondolni, hogy miután az $\eta g > \eta$ változás a törökben végbement, a mongol ηq -t, legalább egyes dialektusokban, ($\eta\gamma >$) γ -vel helyettesítették, s eszerint az összes fenti szók a mongolból volnának átvéve. Hogy azonban ez valóban így van-e, az mégis kissé bizonytalan (vö. mong. **mönjür'sün* $>$ kh. *mügörs* 'porczogó').

A mongolban ugyanis $\eta g > g > \emptyset$ eltolódást konstatálhatunk, s úgy látszik, mintha a mongolban az (erős) ηq mellett néhol intervokális η is lett volna, mely hangsúlyos magánhangzó előtt állott s először átmeneti γ vagy w hanggá lett s később hosszú magánhangzóban lappangóvá vált, azaz az η éppúgy eltűnt, mint régebbi γ és w . Pl.

kh. *χ'ängür* 'görbe kés' \sim kalm. *kür* id., vö. csag. *qiyir* 'ferde', kirg. *qyŋyr* 'ferde, görbe', kaz. *qyŋgyr* id., tel. *qyŋyraŋ* 'kés', szag. *kojb. qyiraŋ* 'kard'. Más szó a tör. *qyi-* 'ferdének,

rézsútosnak lenni', kaz. *qyjyq* 'ferde', ujj. *qyjyš-* 'eltérni' = kalm. *kīzy* 'ferde, rézsútos'; kalm. *kīrys* id. (< tör. *qyīrač*).

kh. *uḡḡḡsu* 'gyapjú', Juančao *nunḡa'sun* id. (> man. *nunḡasun*), keleti mong. *oḡḡosu* ~ kalm. *nōsn* id.; palatális magánhangzóval is: kalm. *nōlḡ* kalm. *nōlḡ* mellett, kh. *nōlvr* 'pehely, finom gyapjú'. A mongolból származik a tel. *nōqqy* 'pehely'. A megfelelő török szó: alt. *jyḡ* 'gyapjú', tel. *jum*, kaz. *žen*, csuv. *səm* id., csag. kún, alt. *jūḡ*. Bizonyára rokon ezekkel a tung. *iyá'kta* 'gyapjú', man. *iyḡaya*, *iyḡala* id.

mong. *menge*, kh. kalm. *meḡḡ* 'anyaajegy' ~ (P. M. МЕЛЮБАНСКИЈ, Арабъ Филологъ о монгольскомъ языкѣ) *mähä* (о: *mäu* v. *mä*) id.; köztör. *māḡ* id.

mong. *mōḡḡün*, kh. *mūḡḡa*, kalm. *mōḡḡn* 'ezüst, pénz' ~ (МЕЛЮБ. ibid.) *mū* id.; tunguz dialektusokban *muḡun*, *muḡun* id.

kalm. *daḡḡurā* 'lárma, zaj, ünnep, ünnepi dal' ~ mong. *daḡu*, kalm. *dū* 'hang, dal', *dūrān* (< *daḡurijan*, **daḡura-ḡan*) 'visszhang, hang'; csag. *janḡu* 'visszhang', jak. *saḡa* 'hang', *saḡar-* 'beszélni'.

ótör. ujj. *sāḡir*, tob. *siḡir* 'előhegység, hegyfok' ~ mong. *seger*, kh. kalm. *sēr* 'nyakszirt, hát, hegyhát, domb'.

mong. *eḡḡeske*, kh. *eḡḡesək* 'pirosító' ~ mong. *egeḡ*, kh. *ēḡ* 'a szikla kiálló szeglete'; vö. ujj. *āḡ* 'arcz', sor. *iy'nāk* 'pirosító', kún, csag. *āḡ'āk* 'áll', alt. tel. sor., kojb. *āk* 'áll'.

ótör. *bōḡür-* 'bégetni', alt. *mōḡür-*, jak. *mōḡürü-* id. ~ kh. *mör-*, kalm. *mör-* id., írott alak: *mōḡüre-*.

csag. *būḡüz*, *mūḡüz* 'szarv', kirg. *mūḡüz*, alt. *mūs* id., jak. *muos* 'csont' ~ kalm. *mōrsn* 'porczogó', kh. *mūḡōrs*, kel. mong. *mōḡōrs*, *mōḡōrs* (RUDNEV) id. Vö. tung. (CASTR.) *muḡōrsun* 'porczogó'.

Itt még a következő tunguz-mongol szók jöhetnek tekintetbe: tungCASTR. *tiḡän*, *tyḡen* 'mell', man. *tunḡen* id. (tung. > jak. *tyḡa* 'tüdő?') ~ mong. *ēgeḡi*, *ēgeḡi*, kh. *ts'ēdži*, kalm. *tšēdži* 'mell', burj. *sēži* id., *ēgedeg*, kh. *ts'egēdək* 'rövid, meleg ujjas', *ts'ēdžimək* id. (> alt. *čägädäk*, tel. *čädäk*; alt. *čäjimäk* id.) || tungCASTR. *siḡiksö*, *sōḡuwa* 'harmat, dér' ~ mong. *siḡüderi* 'harmat' (> ujjRADL. *siḡüdarin* id.) || tung. *toyar*, *tuḡar* 'tó, sekély víz' ~ ? mong. vö. kh. *t'ōrym*, *tōērym* 'kis, sekély tócsa', *t'*. *nūr* id. 'tó' || tungCASTR. *simḡun*, gold. *siḡmō* 'árnyék' ~

mong. *següder*, kh. *sūdar*, kalm. *sūdr* 'árnyék; életkor; szolga, társ' (> csag. *sūdār* 'szolga, kísérő', tel. 'takaró, ernyő') || ? gold *jengur* 'farkas' ~ kalm. *jūrṅ*, *ämi-jūrṅ* (mesebeli alak, körülbelül: 'szakállas farkas') > tel. *jurun-muzaqai* (l. RADL. Wb. III. 547).

Hogy a hosszú magánhangzók keletkezése ebben az esetben az $\eta > g$ (r) fejlődésre vezetendő vissza s ezzel párhuzamosan halad, azt olyan szavak is mutatják, mint: mong. *noqta* 'kantár' (> tör. *noqta* id.) > man. *loqto* id. < kínai *luq-tou* id. || man. *niktan*, *liṅdan* 'életelixir' < kínai *liṅ-dan* id. (> mong. mint férfinév) || mong. *čögüče*, kh. *ts'üg'ts'a*, kalm. *tsöktš*^ö 'ivócsésze' (> kkirg. *čöčäk* id., alt. tel. *čöčü* id.) < indokínai, vö. kínai *žuy-ze* id. || mong. *nigur*, (MELIOR. *ibid.*) *nijur*, burj. (> jak.) *nūr*, kh. *nūr*, kalm. *nūr* 'arcz' < kínai *lien-ər* id.

Ellenben az η -nek az urjanchaji (pl. *möl* 'mongol'), kojbal, sor. stb. dialektusokban való eltünése újabb keletű.

A mongolban, valamint a jakutban, csuvasban, oszmánliban és egyéb dialektusokban intervokális helyzetben gyakran *m*-t találunk, holott a többi dialektusok ugyanazokban a szókban $*\eta$ -t mutatnak. Ez az *m*, úgy látszik, nem szabályos fejlődés eredménye, hanem szórványosan és különböző korokban került az η helyére. A már fentebb tárgyalt ηg - ($\sim r$) $\sim \emptyset$ váltakozás mellett tehát találunk $\eta g \sim m \sim \emptyset$ váltakozást is, azaz a mongolban az *m* magánhangzóhosszúsággal is váltakozik. Ilyen körülmények között nehéz eldönteni, hogy $m \sim \emptyset$ váltakozásnál mindig $*\eta$ -t kell-e feltenni eredeti hangul, vagy pedig $*m$ -t. Lássuk néhány példán ezeket a nehézségeket:

mong. *kömül'dürge* 'mellszij' (kh. kalm. burj.) (> kirg. *ömül'drük*, kojb. *kömül'dirik*, csag. *kömül'drük*, oszm. *kömül'dürük* id.) \sim köztör. *könül* 'szív, mell, kedély, szellem' \sim kkirg. szag. *kō* 'a test nemesebb részei mint a lélek székhelye', alt. tel. *kün* 'óhajtás, kívánság', mong. ($*kögü$, $*küü$ >) kalm. *kü* 'értelem, kedv'. Talán a mong., alt. *kün*, *kü* régi egytagú szó, vö. mong. *kü'se* 'kívánni', ótör. *kü'zä*- id. (denom. $*-sa$ -val).

mong. *kümün* 'ember' (kalm. Ötöt *kümṅ* talán az irodalomból) \sim kalm. *kün*, Juančao *ku-un* id., kh. *χuy*, *χuy* id. Itt vagy $*küy'ün$ -t (vö. ótör. *küy* 'rabszolganő'), vagy $*küm'ün$ -t lehet feltennünk (vö. szamO. *kum*, *kup* 'ember').

mong. *keme*- vagy *geme*- 'mondani, gondolni, gondolkozni'

~ Juančao *ke-e*, kalm. burj. *ge-* (és *gē*: kalm. *gēgēd*), kh. *ge-*, *gə-*, *ge-* id. A magánhangzó rövidsége újabb keletű és a szó enklitikus állásának eredménye (vö. tör. *tä-*, *dä-* 'mondani'). Valószínűleg idetartozik még a köztör. (ujg. stb.) *känä-*, *känä-š-* 'tanácskozni'.

mong. *tomagu* 'meghülés', kh. *t'omū*, kalm. burj. *tomū* (= kkirg. *tumō*, kirg. *tumau*, jak. *tumū* id.) ~ ? tör. *toy* 'hideg, fagyott', *toy-* 'fagyni, megdermedni', jak. *toyor-* 'kihűlni'. Lehet, hogy a tör. *toy* hangutánzó (vö. mong. *toy*, kh. *t'oy* 'nagyon, erősen'), mint pl. kalm. *džiy* (= *džiy gesu kitu* 'csengő hideg') 'legnagyobb hideg'. Itt-ott *tom* alak is előfordul *toy* helyett (l. RADL. Wb.): kkirg. *tomajak* 'mezítláb, szegény', leb. *tomojog* 'hócipő nélküli', tel. *tomul* id. (-*ul* = mong. *ula*, kalm. *ul'* 'talp'). Valószínűleg idetartozik a jak. *tymny* 'hideg, hidegség'.

mong. *tomurqa*, *tomurcaq* 'szájkosár' (> man. *tomorxan* 'a vadászmadár sipkája') vö. csag. *tumšug*, kojb. *tuméuq*, jak. *tumus* 'csőr', oszm. *tumuš-*, *tomuš-* 'bolhászkodni (madárról)' ~ mong. *toysi-* 'csőrrel vágni' (> jak. *toysui-* '[csőrrel] csipegetni v. vagdálni'), kh. *t'oŋšür* 'csőr', kh. *toŋšül* 'harkály' (= alt. *toŋyrtqa* id., tob. *tomurtqa* id.). Vö. ? tör. (kirg. stb.) *toŋuz* (> alt. *toŋys*, oszm. *domuz*, *donuz* 'disznó'.*)

mong. *émüge* 'velő, velős csont', kh. *tš'umag*, kalm. *tšimgu* id. ~ csag. *söyük*, ótör. *süyük* 'csont', oszm. *söjük*, *sümük*, jak. *uŋuok*, alt. kojb. *sök* id.

mong. *qamar*, *qabar*, mogh. *qabar* 'orr', kh. burj. *ɣamvr*, kalm. *ɣamr* id. (> tel. *gamur* id.) ~ tel. *qanyryq* 'orrsövény', kkirg. *qanyraq* 'hegyesúcs', kojb. *qāraq*, *qaraq* 'orrsövény' ~ (mong. **qagurqa'sun* >) kalm. *ɣürvsn* 'orr porczogója'. Ide tartozik még a mong. *qan'sijar*, kh. *ɣanšār* 'orr-él, orrszíz' (> man. *qansiri*, *ɣanšara*, kel. tör. *qanšar* 'orresont, orr-él', tel. *qanžyr* 'orrsövény'). A magánhangzó gyakran *o*-val váltakozik: man. *oforo* (vö. mong. *qabar*) 'orr', tung. *oŋokto*, *hoŋgakta* id.; mong. *qoŋ'sijar* 'hosszú orr' vagy = *qansijar*, kh. kalm. *ɣanšār*, *ɣoŋšār* (> alt. *qoŋžor* 'a féknek az orron és a homlokon levő része'),

*) Csu. *səmsə* 'orr', melyet a tör. *tumšug*-kal egyeztettek = kalm. *samsā*, *samsā*, kh. *samsv*, *samsvə* 'orrczipa'.

melynél a *qosigun*, kh. kalm. *χošū* 'orr, csúcs' hatására gondolhatunk.

[jak. *omuk* 'kopoltyú'] ~ tör. **oγurt*, kojb. *ort*, tel. *ürt*, kirk. alt. *urt*, oszm. *avurt*, bar. *aurt* 'pofazaeszkó', bar. *aurt'qy* 'pofa' ~ kh. *ō'tš'i*, kalm. *otšy* 'pofazaeszkó' (írott alak: *ogučin*, *oocin* id.).

[jak. *χomur'duos* 'rovar', vö. csuv. *χurt-χāmār* 'méh', oszm. kar. *qomuz* 'rovar, féreg'] ~ csag. kirk. *qoγuz* 'rovar', tel. *qoγys*, alt. kojb. *qōs* id. ~ mong. *qaur* 'féreg, szű, féregrágtá lyuk, kukacz', kh. *gūr*, kalm. burj. *gūr* id. Rokon a tung. (Mélanges Asiatiques VIII. 370) *kaγér* 'gálandféreg'.

Több tekintetben nehezen magyarázható váltakozást látunk a következő szóban (ha ugyan egyazon szóval van dolgunk): mong. *tegü-* 'összeszedni, tépni', Juančao *te-γü-* id., man. *tuge-* 'gyűjteni', kh. *tū-*, kalm. *tū-* 'összeszedni', 'felfúzni és összecsomózni (pl. korallgyöngyöket)', kalm. *tūdæg* 'csomó, köteg' (> jak. *tütüχ* id.), (MELIOR. ibid.) *temγü-* 'gyűjteni', jak. *tüm-* 'összecsomózni', *timäχ* 'csomó' ~ csag. *tüg-*, csag. kirk. *tüi-*, alt. sor. *tü-*, oszm. *döi-*, *düi-* 'összecsomózni'; csag. *tüg'mä*, kirk. *tüimö*, oszm. *döimä*, *tüimä* 'csomó', kirk. *tüjin* 'csomó, köteg' stb.

Az eredeti hangállapot meghatározása már itt is több nehézségbe ütközik, de teljességgel híjával vagyunk minden kritériumnak az ilyen példákban: mong. *namuq* 'mocsár, mocsaras tó' ~ ? mong. *naγur*, kh. *nūr*, kalm. *nūr* 'tó', (MELIOR. ibid.) *nawur-* (**naγur?*, **nawur?*) id. vagy alt. tel. kirk. csag. *omurtqa* 'hátgerincez', oszm. *omurγa*, *onurγa* (? **oγur-qa*, vagy ? *omur-qa*, vö. *omuz* 'váll', mong. *omuragu* > kirk. *omrau* id.) ~ ? oszm. *omaža* 'keresztesont, farkcsont' ~ szag. alt. csag. krm. *uča* 'kereszt, hátsó rész', mong. *uuča*, kalm. *üts^v*, kh. *ü'ts'v* id. (< **uwča*).

A mongol *γ* ~ *m* váltakozást természetesen nem szükséges a jakutnak ugyanezen jelenségével összefüggésbe hozni, habár bizonyos kölcsönhatás legalább egyes esetekben valószínű. Egészen külön áll a csuvas, melyben az *γ* > *m* változás meglehetősen közönséges; pl. csuv. *kāmäl* 'szív' = köztör. *kōγül*, oszm. *gönül*; csuv. *mai* 'irány' = kaz. *ynγai* id.; csuv. *χāmār* 'barna', köztör. *qoγur* id., mong. *qoγur* 'sárgásbarna', kojb. szag. *qōr* id. (tör. > orosz *коурный*), vö. tung. *koγnori* 'fekete', tkp. 'kormos, füstös', vö. tel. *qoγursy-* 'befüstölödni'; csuv. *χāmār* 'méh'

= kirg. *qoγuz* 'bogár'; csuv. *šmāl* 'könnyű' = köztör. *jānil*, kaz. *žīnel* id.; csuv. *mal* 'elő-, előrész', *um* 'elül' ~ tör. *öη* id., mong. *öηge* 'előrész, szín'.

Teljesen független ettől a szórványosan előforduló $\eta > m$ változás az oszmanliban, melyben az η szabály szerint n -né lett; pl. köztör. *toγuz* 'disznó' > oszm. *domuz* és *donuz*; **köηlāk* 'ing' > oszm. *gömlāk*, krm. *gölmāk* (kalm. *kīlōg* id. < tör. *köilāk*), **söηük* > oszm. *sömük*, *sümük* 'csont'.

Ha tehát az első és második szótag magánhangzója közt η (vagy $\eta\eta$) általában elég könnyen konstatalható, több szónál mégis kétségek és nehézségek merülnek fel. A dolog valószínűleg úgy magyarázandó, hogy az η , γ és w közt levő különbség a dialektusokban igen korán majd az egyik, majd a másik szóban elmosódott.

Megjegyzendő még, hogy különösen török dialektusokban a γ (g) helyébe szórványosan η lépett, pl. tel. *jaγalbai* 'csíz' ~ kür. *jaγalbai* (egy madár), mong. *šagalmi* id.; kirg. *töηörök* 'kör' ~ kkirg. *tögürök* 'kör, kerék', mong. *tögürig*, *tögüreg* id. mong. *tögüge* 'gyűrű, kör, kerék'; kirg. *šaγaryk* 'a sátor tetőgyűrűje' ~ mong. *čaγariq* id. (talán az árjából, vö. óind *čakra* 'gyűrű, kerék'); sor. *čiyät* 'ifjú' ~ ujj. kün, tar. *jigit*, alt. *jät* id., kalm. *jēd* 'ifjúság'; alt. tel. *saγysqan* 'szarka' = ujj. sor. *saγysqan* id., kalm. *šāzγā* < *šigašaqai* id.; tub. *nās*, tölös. *aγaš* 'fa' = kirg. kaz. oszm. *aγāč* 'fa', vö. kalm. *aktšγ* 'juhar'.

Nem homorgán mássalhangzók előtt az η gyakran megmaradt, de itt is számos későbbi átalakulást találunk: $\eta > g$, $\eta > m$, $\eta >$ magánhangzóhosszúság. Pl.: ötör. ujj. *täγri*, mong. *teγri* 'ég, isten': kh. *t'engər*, kalm. *teγγr*, jak. *taγara*, — tehát betoldott magánhangzóval, — kojb. *teγər*, sor. *täγri* id., — tehát: $\eta > g$ —, kaz. *täγrə* és *tärə* 'szentkép' (vö. kínai *tiēn* 'én'); mong. *maγlai*, *maγnai* 'homlok', kh. *maγnē* v. *maγnē^{vē}*, kalm. *maγnā*, burj. (Chorinsk) *māγai*, burj. (Barguzinsk) *mālai* id. (l. RUDNEV, Marepiam. 196); mong. *qaysa* 'pipa', alt. *qayza*, jak. *γamsa* id.; mong. *taysuq* 'csodálkozó', kh. *t'amsvk* id.; mong. *uγsi-* 'olvasni', kalm. *umšγ-*, kh. *uγšγ*, *uγšγ-*, *uγ'sγ-* (hangutánzó *uγ*, *um-*ből, mely az olvasásnál való mormolást utánozza).

Az $-γn-$, $-γš-$ -nek meglehetősen szabályos kh. megfelelői $-gn-$, $-γš-$ vagy $-nš-$.

A mongol szóvégi η két- és többtagú szókban, a török tanúsága szerint, gyakran g , k , $*g$, q -ból, tehát explozívából keletkezett. Pl.: mong. *čeleŋ* 'veder' = oszm. tar. *čäläk*, kaz. *čiläk* id.; mong. *galbay*, kalm. *çalwŋ* (nagy sipka) = oszm. *qalabaq*, krm. kaz. kirk. tel. oszm. *qalpaq* 'sapka'; mong. *tarijalay* 'szántóföld' (a végzetre vö. oszm. *qyšlaq* 'téli szállás', kún *qyšlau*, sor. *qyštag* id., csag. *tarlay* 'szántóföld' stb., tung. *bilak* 'lakóhely' (*bi-* 'lenni'). Hogy azonban itt minden esetben, a hol $\eta \sim g$ váltakozást látunk, a g az eredetibb, azt nem vehetjük bizonyosra. Másrészt az η mind a törökben (vö. RADLOFF, Phon. § 289), mind a mongolban váltakozik n -nel; pl. jak. *čatyy*, kojb. sor. *qazyŋ* 'nyírfa' \sim urj. *qadyŋ*, kaz. *qajyn*, *qain*, csuv. *čurân* id.; ótör. *täjiŋ* 'mókus', alt. *tŋ* \sim ujj. *täjin*, kojb. *tŋ*, kirk. *tyjyn* id., kalm. Ölot *tŋ* (elavult) id. (? kalm. *tŋgə* 'apró pénz', csag. kaz. *täykä* id.); mong. *deleŋ* 'tögy' \sim csag. tar. kún *jälŋ*, szag. *čelin* id.; ótör. ujj. alt. kirk. sor. *qalyŋ* 'vételár, váltságdíj (a menyasszonyért)' \sim kaz. *qalyn* id. \sim szag. kojb. kaz. *qalym* id. Vö. még a genitivus végzetét a törökben s a mongolban.

Egyáltalában, a mi ezt a szóvégi η -t illeti, többtagú szavakban oly nagy az ingadozás, hogy nem lehet eldönteni, hogy itt eredetileg valóban volt-e η , vagy pedig az η nem inkább g ből, illetőleg n -ből fejlődött-e? Erre a kérdésre feleletet adni nem elégségesek az én ismereteim.

RAMSTEDT G. J.